

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Дипломна робота
магістра

Психологічні особливості становлення самосвідомості учнів підліткового віку

Виконала: студентка 2 курсу
Групи Pss1-M19z
спеціальності 053 Психологія
Дідик Христина Петрівна

Керівник:
Гудима Олександр Васильович,
кандидат психологічних наук, доцент

Рецензент:
Сімко Руслан Теодорович,
кандидат психологічних наук, старший
викладач

Кам'янець-Подільський – 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОБЛЕМА ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ	9
1.1. Визначення дефініції „самосвідомості” у вітчизняній та зарубіжній психології	9
1.2. „Я-образ” і „Я-концепція” як складові структури самосвідомості.....	18
Висновок до першого розділу.....	33
РОЗДІЛ ІІ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ СКЛАДОВИХ КОМПОНЕНТІВ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	34
2.1. Організація, завдання та методика констатувального експерименту.....	34
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження	44
Висновок до другого розділу	71
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	76
ДОДАТКИ	80

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В сучасній Україні проблема розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи набуває особливої гостроти. Перехід особистості до дорослого життя, який здійснюється у цей бурхливий період розвитку людини, заслуговує на особливу увагу педагогів і психологів, науковців і практиків. Процес входження особистості у відкрите громадянське суспільство, яке сьогодні будує країна, вимагає від її громадян соціальної активності, відповідального ставлення до організації власного соціального та індивідуального життя. Розв'язання задач соціальної адаптації, майбутнього професійного самовизначення, самореалізації в сучасному житті вимагають від підлітків високого рівня самостійності, здатності до пошуку конструктивних рішень, здійснення вибору на багатоальтернативній основі. Усе це може бути забезпечено лише за умов відповідного рівня зрілості самосвідомості особистості. Тому, на наш погляд, нині особливої значущості й важливості набуває розвиток самосвідомості молодшої людини у такий вирішальний момент її соціалізації як перехід від підліткового віку до дорослого життя.

Становлення свідомості у підлітковому віці визначає певне емоційне зростання по відношенню до визначення „внутрішньої позиції”, в основі якої лежить прагнення бути відповідальним за себе, за свої особистісні якості, за свої погляди та здатність самостійно відстоювати власні переконання. Підліток сензитивний до свого духовного зростання, а тому він починає інтенсивно просуватися у розвитку всіх ланок самосвідомості. Самосвідомість у цьому віці включає в себе всі компоненти самосвідомості дорослої людини. Інша річ, якого рівня розвитку вони досягнуть у підлітка і які з них займуть центральне місце у структурі його особистості.

Самосвідомість являє собою складну, багатомірну психологічну складову особистості, окремі аспекти якої широко вивчаються як у вітчизняній (Б. Ананьєв,

Л. Божович, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонт'єв, П. Чамата, І. Чеснокова, О. Шорохова та ін.), так і в зарубіжній психології.

Аналіз наукових робіт свідчить, що розробкою та вивченням питань, пов'язаних з проблемою самосвідомості та її складових, займалися багато вчених, які з різних сторін розкривали ці поняття. Вивчення самосвідомості та її складових відбувалося за різними напрямками.

У дослідженнях Р. Бернса, М. Боришевського, А. Деркача, Е. Еріксона, О. Іващенко, О. Старовойтенко та інших аналізуються особливості „Я-концепції” та „Я-образу”. „Я-концепція” – це система уявлень про самого себе або „установка відносно власної особистості” у перехідний підлітковий період. Це динамічна психологічна величина, що дуже залежить від суспільних відносин та змін безпосереднього соціального оточення.

Відомо, що важливою формою самосвідомості підлітків є самоствердження, яке виявляється у спрямованості особистості на виділення та реалізацію своєї унікальності в системі соціальних зв'язків. На процес самоствердження, як відомо, впливає самооцінка. При вивченні самооцінки та рівня домагань такі вчені, як М. Боришевський, Л. Бороздін, А. Захарова, А. Прихожан, В. Сафін, С. Флегонтова та ін. підкреслювали, що особливості самооцінки підлітка впливають на всі сторони його життя. У зв'язку із цим дослідників хвилюють не ті підлітки, у яких самооцінка є дуже високою, а навпаки, ті, у кого вона середня або низька. Такі підлітки нічого не хочуть, ні до чого не прагнуть. Для них шлях до саморозвитку та самовираження закритий.

Деякі вчені підкреслюють роль особистісної рефлексії у зв'язку з тим, що підлітковий вік є періодом становлення особистості, прагнення до особистісної рефлексії (М. Варбан, Н. Гуткіна, І. Семенов, О. Старовойтенко, С. Степанов та ін.).

Отже, проблема формування й розвитку самосвідомості привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Разом з тим, на нашу думку, особливий інтерес викликають ті проблеми й труднощі, що виникають у сучасних умовах соціалізації на шляху розвитку самосвідомості молодого людини. Цікавими є

особливості формування внутрішньої системи особистісних механізмів самоорганізації, в основі якої знаходиться складна ієрархія складових самосвідомості, оптимальний модус взаємозв'язку яких повинен стати спеціальною проблемою дослідження психології.

Доволі очевидним видається й припущення стосовно того, що розвиток самосвідомості як складної інтегрованої якості особистості може відбуватися за різними сценаріями та різними темпами, залежно від конкретних психологічних та соціально-психологічних умов, за яких відбувається цей процес. Зрозуміло, що подібна інформація відкриває для психологів, педагогів та батьків більш широкі перспективи спрямованого впливу на свідомість вихованців з метою їхньої подальшої соціалізації та особистісного розвитку. Не менш важливими стають такі знання і для системного самовиховання, яке набуває особливо відчутних обрисів саме у цей період особистісного розвитку людини. Однак нам не відомі відповідні дослідження цієї проблематики у сучасній психології.

Соціальна адаптація, майбутнє професійне самовизначення, самореалізація у сучасному житті вимагають від підлітків високого рівня самостійності, відповідальності, самоактуалізації, здатності до альтернативного вибору та прийняття конструктивних рішень. Усе це може бути забезпечене лише за умови відповідного рівня зрілості їхньої самосвідомості. Однак, як свідчать психологічні й соціологічні дослідження останніх років, розвиткові самосвідомості не надають відповідного значення ні освітні структури, ні самі молоді люди.

Як нам здається, це зумовлено тим, що, попри численність досліджень у цій сфері психологічної проблематики, психологія все ще потребує розробки комплексних методик і технік продуктивного розвитку підліткової самосвідомості. Це важливо як для глибокої психодіагностики самосвідомості учнів, які відчувають певні психологічні проблеми, пов'язані з цією сферою, так і для виявлення рефлексивно обдарованих і творчих особистостей, а також з метою кваліфікованої допомоги їм у життєвому та професійному становленні.

Таким чином, для цієї *проблематики дослідження* є характерним недостатній рівень інформації щодо психологічних особливостей становлення самосвідомості у підлітковому віці, зокрема, недостатність змістового наповнення рівнево-ієрархічної моделі формування самосвідомості у перехідний період, а також *відсутність системної діагностики і кваліфікованої підтримки розвитку самосвідомості* підлітка саме у цей психологічно критичний період переходу особистості до самоусвідомлення з позицій дорослого життя. Актуальність проблеми, недостатня її розробка у сучасній психологічній науці та потреби практики обумовили вибір теми „Психологічні особливості становлення самосвідомості учнів підліткового віку”.

Об’єкт дослідження: розвиток самосвідомості підлітка.

Предмет дослідження: психологічні особливості розвитку структурних компонентів самосвідомості учнів підліткового віку.

Мета дослідження: дослідження психологічних особливостей розвитку структурних компонентів самосвідомості підлітків, розробка спеціальних психокорекційних заходів, спрямованих на подолання окремих дисгармонійних проявів особистості в період підліткової кризи.

Гіпотези дослідження:

1. Самосвідомість підлітків не є однорідним феноменом. У розвитку її структури можна виокремити декілька рівнів, кожен з яких характеризується своєрідністю розвитку окремих структурних складових: „Я-образу”, „Я-концепції”, самооцінки.

2. Розвиток самосвідомості особистості підлітків характеризується наявністю дисгармонійних проявів цього процесу різної вираженості, що визначає рівневі особливості досліджуваного феномена.

Відповідно до предмета мети й гіпотези дослідження визначено такі **завдання:**

- здійснити теоретичний аналіз самосвідомості особистості та визначити психологічні чинники, що зумовлюють її розвиток у учнів підліткового віку;

- емпірично виявити та проаналізувати психологічні особливості самосвідомості підлітка, зокрема, особливості розвитку її структурних компонентів у відповідний критичний період онтогенезу.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: наукові роботи, що розкривають концептуальні погляди на категорію „Я” в психології та філософії (Б. Ананьєв, Л. Виготський, У. Джеймс, Є. Ільєнков, Г. Костюк, І. Кон, О. Леонтьєв, К. Роджерс, С. Рубінштейн, О. Спіркін, П. Чамата, О. Морохова); дослідження зв'язку „Я-концепції” та „Я-образу” зі ставленнями особистості до життя в працях К. Абульханова-Славської, В. Агапова, Р. Берна, А. Деркача, Е. Еріксона, О. Старовойтенко; аналіз будови самосвідомості та її складових (Р. Бернс, І. Бех, М. Боришевський, Є. Ісаєв, І. Кон, К. Роджерс, В. Слободчиков, В. Столін, Є. Шильштейн); праці вітчизняних та зарубіжних учених, у яких розкриваються питання вікових особливостей розвитку самосвідомості (Л. Божович, М. Боришевський, Е. Еріксон, І. Кон, І. Чеснокова); система наукових знань про особистісну рефлексію (М. Варбан, Н. Гуткіна, Л. Осьмак, І. Семенов, О. Старовойтенко, С. Степанов).

Методи дослідження: *теоретичні* – метод аналізу, систематизації та узагальнення теоретичних і дослідницьких даних; *емпіричні* – методи спостереження, опитування, тестування, експертна оцінка, психолого-педагогічний експеримент.

Емпірична база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі загальноосвітніх шкіл I-III ступенів № 9 та № 14 м. Кам'янець-Подільський. Основу вибірки склали 183 учні восьмого класу загальноосвітніх шкіл. З них 124 особи (74 дівчинки та 50 хлопців) увійшли до експериментальної групи, решта ж, 59 підлітків (з них 35 дівчат та 24 хлопці), склали контрольну групу. Дослідження було розпочато з учнями у віці 13-14 років, тривало протягом року, тобто на етапі його завершення учням виповнилося 14-15 років і навчалися вони у 9-му класі.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що :

- *уточнено* системні компоненти самосвідомості підлітка: змістовий („Я-образ”, „Я-концепція”), ціннісно-рефлексивний (самооцінка, самоповага) та саморегулятивний (тривожність, особистісний успіх), здійснена критеріальна діагностика особливостей прояву цих структурних компонентів в період підліткової кризи;

- *набули подальшого розвитку* теоретичні уявлення про вікові особливості становлення самосвідомості особистості підлітка;

Апробація результатів дослідження відбувалася у вигляді доповіді на VI Міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців” (19 листопада 2020 р. м. Кам’янець-Подільський), VI Міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі” (15 лютого 2021 р., м. Кам’янець-Подільський) та науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2019-2020 навчальному році, 23 вересня 2020 р., м. Кам’янець-Подільський.

Структура та обсяг роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст роботи складає 75 сторінок. Бібліографія включає 52 найменування.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі наведено теоретичне узагальнення сучасного психологічного розуміння самосвідомості в період підліткової кризи, що виявляється в розвитку нового рівня цього психологічного утворення, характерною ознакою якого є поява в підлітків прагнення пізнати самого себе. Це породжує в них бажання більше звертатися до свого „Я”, прагнення до самоствердження, самовираження й самовиховання. У процесі пошуків свого „Я”, набуття ідентичності та самоствердження у школярів підліткового віку формується самоусвідомлення як система внутрішньо узгоджених уявлень про себе, що складають „образ Я”, який можна розглядати як „Я-концепцію”.

У дипломній роботі науково досліджено особливості структурних компонентів самосвідомості підлітків у період кризи, виділені різні типи сформованості „Я-концепції”, її складові, що мають свої власні характеристики. Специфічним надбанням підліткового віку є формування й розвиток рефлексії, звернення свідомості до свого „Я”; здатність розділити точку зору іншого; свідоме самовизначення активної суспільно-значущої позиції; оцінка досягнення „Я” у співвідношенні з рівнем очікування; здібності до подолання внутрішніх конфліктів; усвідомлення бажань „Я”; визначення шляхів і способів їх досягнення.

Основні завдання дипломної роботи виконані. Теоретичний аналіз стану проблеми, результати констатувального експерименту підтвердили висунуту гіпотезу.

Було зроблено такі висновки:

1. У дипломній роботі наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми які свідчать про те, що самосвідомість особистості в період підліткової кризи є полідетермінованим процесом, в розвитку якого необхідно виділяти декілька структурних компонентів і рівнів розвитку. В дослідженні виділено такі системні структурні компоненти: змістовий (особливості „Я-концепції”), ціннісно-рефлексивний (самооцінка, самоповага) та

саморегулятивний (рівень тривожності). Кожен із цих компонентів у період підліткової кризи, для якої є характерним дисгармонійність та несталість феноменології самосвідомості, доцільно розглядати з позиції рівневого розвитку її окремих складових.

2. Суттєву роль у формуванні та розвитку самосвідомості підлітків у період вікової кризи відіграють такі фактори як особливості „Я-концепції”, самооцінки, самоствавлення, саморегуляції особистості. У роботі апробована комплексна програма діагностики самосвідомості підлітків, яка охоплює багатоплановість складових такого явища, в тому числі „Я-концепцію” особистості.

3. Структурними критеріями діагностування особливостей розвитку самосвідомості підлітків в період вікової кризи варто прийняти особливості змістового, ціннісно-рефлексивного та саморегулятивного компонентів, кожен з яких має свої індикатори: тип сформованості їх „Я-концепції”, особливості самооцінки, рівень вираженості особистісної тривожності (саморегуляційна складова), що характеризують самосвідомість досліджуваних у різноманітних проявах психологічних особливостей їх розвитку.

4. За допомогою структурно-генетичного методу в роботі було виявлено 4 рівневі типи сформованості „Я-концепції” старших підлітків, які якісно відрізняються один від одного за показниками рівня рефлексивного представлення різних аспектів „Я-концепції”: *„Несформована, розмита „Я-концепція”*, *„Фрагментарна, одностороння „Я-концепція”*, *„Я-концепція”, що розвивається, тяжіє до повноти, чіткості”*; *„Чітка, добре наповнена „Я-концепція”*. Основною складовою типів є такі показники самосвідомості підлітків, як: зміст „Я-концепції”, знання свого „Я”, почуття „Я”, оцінка „Я”, ставлення до свого „Я”. Розрізняються такі типи також за показниками рівня тривожності та загальної самооцінки.

5. Аналіз змістового компонента самосвідомості особистості підлітка показав, що на межі підліткового та юнацького віків у його розвитку відбуваються істотні зміни, які характеризують перехід самосвідомості на новий, більш високий рівень рефлексивного аналізу. У ціннісно-рефлексивній сфері

перехід на новий рівень виражається в переростанні окремих самооцінок, оцінок якостей особистості в загальне, цілісне ставлення до себе. У сфері саморегуляції певні рівневі ознаки розвитку самосвідомості підлітків у період вікової кризи пов'язані з переживаннями стану тривожності різного ступеня вираженості або відсутністю таких переживань. А для підлітків з нерозвиненою самосвідомістю та неадекватною самооцінкою є характерними особливо низькі та високі показники тривожності.

Проведене дипломне дослідження проблеми психологічних особливостей розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи безумовно не вичерпує всіх її аспектів. Ми вважаємо перспективним і актуальним проведення корекційної роботи спрямованої на оптимізацію процесу становлення самосвідомості учнів підліткового віку в період кризи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агапов В. С. Становление Я-концепции личности: теория и практика. Москва : Ин-т молодежи, 1999. 164 с.
2. Агапов В. С. Я-концепция как интегративная основа личности и деятельности руководителя. Москва : МОСУ, 2000. 30 с.
3. Агапов В. С. Алгоритм моделирования Я-концепции руководителя в управленческой деятельности. Москва : РАГС: МОСУ, 2001. 60 с.
4. Агапов В. С. Сущностная характеристика Я-концепции. Москва : МОСУ; МГСА; РПО, 2001. 40 с.
5. Ассаджоли Р. Психосинтез. Москва : REFL book, 1994. 314 с.
6. Барська В. О. Проблема позитивного образу „Я” в сфері управління. *Психологія: зб. наук. праць. Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова*. Київ, 1998. Вип. 3. С. 18–22.
7. Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание. Москва : Прогресс, 1986. 424 с.
8. Битянова Н. Р. Организация психологической работы в школе. Москва : Совершенство, 1998. 298 с.
9. Бодалев А.А. Психология о личности. Москва : МГУ, 1988. 188с.
10. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1996. №3. С. 26–33.
11. Грановская Р. М. Элементы практической психологии. Ленинград : ЛГУ, 1988. 560 с.
12. Грановская Р. М., Крижанская Ю. С. Творчество и преодоление стереотипов. Санкт-Петербург : ОМС, 1994. 192 с.
13. Грановская Р. М. Подростковая и юношеская психология. *Элементы практической психологии*. Санкт-Петербург : Свет, 1997. С. 406–440.
14. Деркач А. А., Старовойтенко Е. Б., Кривокулинский А. Ю. Реализация концепции «Я» в системе жизненных отношений личности (акмеологический аспект). Москва : РАУ, 1993. 158 с.

15. Джеймс У. Принципы психологии. Москва : Наука, 1993. 423 с.
16. Зубкова И.Ю. Проблема Я-образу учителя-профессионала. *Психология: сб. наук. праць. Нац. пед.ун-т ім. М.П.Драгоманова.* – Київ, 2000. Вип. 1 (8) С. 256–261.
17. Иващенко А. В., Агапов В. С., Барышникова И. В. Методики изучения Я-концепции личности. Москва : МГСА, 2000. 265 с.
18. Иващенко А. В., Агапов В. С., Барышникова И. В. Я-концепция личности в отечественной психологии. Москва : МГСА, 2000. 155 с.
19. Кле М. Психология подростка: Психосексуальное развитие. Москва : Педагогика, 1991. 176 с.
20. Ключева Н. В., Свистун М. А. Программы социально-психологического тренинга. *Яросл. НПЦ «Психодиагностика», Фонд гражданских инициатив «Содействие».* Ярославль, 1992. 66 с.
21. Кон И. С. Проблема человеческого «Я» в психологии и литературе. *В кн.: НТР и развитие художественного творчества.* Ленинград : Прогресс, 1980. С. 30–37.
22. Кон И. С. Категория «Я» в психологии. *Психологический журнал.* 1981. Т.2. №3. С. 25-38.
23. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. Москва : Политиздат, 1984. 335 с.
24. Кон И. С. Психология ранней юности. Москва : Просвещение, 1989. 255 с.
25. Коссов Б. Б. Личность: теория, диагностика и развитие. Москва : Академ. проект, 2000. 240 с.
26. Общая психодиагностика. Под ред. Бодалева А. А., Столина В. В. Москва : Изд-во МГУ, 1987. 304 с.
27. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания. Москва : Изд-во МГУ, 1988. 208 с.
28. Психическое развитие воспитанников детского дома. Под ред. И. В. Дубровиной, А. Г. Рузской. Москва : Педагогика, 1990. 264 с.

29. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. Санкт-Петербург : Из-во Питер, 2000. 624 с.
30. Рейнуотер Дж. Это в ваших силах. Москва : Прогресс, 1992. 217 с.
31. Роджерс К. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы. *Монография*. Москва : ЭКСМО – пресс, 1999. 464 с.
32. Рождественський А. Ю. Образ тіла у просторі психологічного досвіду особистості. *Психологія: зб. наук. праць Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова*. Київ, 2000. Вип. 3 (10). С. 66-77.
33. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. *Проблемы общей психологии*. Отв.ред. Е.В.Шорохова. Москва : Педагогика, 1973. С. 255–385.
34. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. В 2 т. Москва : Педагогика, 1989. Т.2. 328 с.
35. Рубинштейн С. Л. Самосознание личности и ее жизненный путь. *Основы общей психологии*. Санкт-Петербург : Питер, 1998. С. 634-644.
36. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. Москва : Школа-Пресс, 1995. 384 с.
37. Спиркин А.Г. Сознание. *Философский энциклопедический словарь*. Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев др. Москва : Советская энциклопедия, 1989. С. 596-598.
38. Степанов С. Ю., Семенов И. Н. Психология рефлексии: проблемы и исследования. *Вопросы психологии*. 1985. №3. С. 31-40.
39. Столин В. В. Самосознание личности. Москва : Изд-во МГУ, 1983. 288 с.
40. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе. *Избранное*. Москва : Внешторгиздат, 1990. 448 с.
41. Фрейд З. Психология бессознательного. Санкт-Петербург : Питер, – 2010 400 с.

- 42.Цукерман Г. А. Десяти-двенадцатилетние школьники: «ничья земля» в возрастной психологии. *Вопросы психологии*. 1998. № 3. С.17-31.
- 43.Чамата П. Р. К вопросу о генезисе самосознания личности. *Проблемы сознания*. Москва : Наука, 1968. С. 230-235.
- 44.Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. Москва : Наука, 1977. 144 с.
- 45.Шибутани Т. Социальная психология. Москва : Наука, 1969. 325 с.
- 46.Шпрангер Э. Эротика и сексуальность в юношеском возрасте. *Психология подростка: хрестоматия*. Сост. Ю.И. Фролов. Москва : Российское педагогическое агентство, 1997. С. 33-63.
- 47.Эриксон Э. Детство и общество. Санкт-Петербург : Питер Пресс, 1996. 529 с.
- 48.Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогресс, 1996. 531 с.
- 49.Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения. Ленинград : Наука, 1979. 421 с.
- 50.Якобсон С. Г., Морева Г. И. Адекватная самооценка как условие нравственного воспитания дошкольников. *Вопросы психологии*. 1985. №3. С.55-61.
- 51.Якобсон С. Г., Фещенко Т. И. Формирование Я-потенциального положительного как метод регуляции поведения дошкольников. *Вопросы психологии*. 1997. №3. С. 3-12.
52. Яковлева Е. Л. Эмоциональные механизмы личностного и творческого развития. *Вопросы психологии*. 1997. №4. С. 20-27.